

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ В РИНКОВИХ УМОВАХ

Розглянуто сучасний стан та проблеми розвитку аграрного сектору економіки регіону в ринкових умовах, обґрунтовано шляхи підвищення його ефективності на перспективу. Зроблено аналіз виробництва валової продукції за категоріями господарств регіону, а також показано динаміку виробництва основних видів продукції сільського господарства за 2000–2013 роки. Обґрунтовано пропозиції щодо спеціалізації аграрних підприємств Тернопільської області за рахунок удосконалення організаційно-виробничої структури, поєднання прогресивних методів господарювання в сучасних умовах, розвитку кооперації на селі.

Показано важливу роль державної підтримки аграрного сектору економіки, необхідності перебудови форм управління цією сферою на обласному та районному рівнях. Запропоновано форми кооперації та інтеграції в галузях цукробурякового виробництва, особливо в тих районах, де розміщені цукрові заводи, за рахунок створення агропромислових об'єднань для єдиного технологічного процесу і виробництва цукросировини, її переробки та реалізації готової продукції.

Ключові слова: валова продукція, ефективність, кооперація, інтеграція, ринок, регулювання, об'єднання.

JEL: M 290

Постановка проблеми. Головне завдання сучасної аграрної політики полягає в тому, щоб за допомогою організаційно-економічних, правових та нормативних заходів перетворити сільське господарство у високоінтенсивну і рентабельну галузь, здатну забезпечити населення продуктами харчування, промисловість – сировиною, а зовнішню торгівлю – експортною продукцією. За останні роки виробництво сільськогосподарської продукції має тенденцію до стабільного зростання. Незважаючи на збільшення виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції, на сьогодні виробництво м'ясо-молочної продукції, цукру, овочів не задовольняє потреби населення країни. Наші дослідження проводились на прикладі господарств Тернопільської області, природно-економічні умови якої характерні для Західного Лісостепу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам розвитку аграрного сектору економіки присвячені наукові праці вчених економістів-аграрників, зокрема В. Г. Андрійчука, В. І. Бойка, П. І. Гайдуцького, Т. Г. Дудара, М. В. Зубця, О. М. Онищенко, М. К. Пархомця, П. Т. Саблука, В. П. Ситника, А. М. Стельмашука, О. М. Шпичака, В. В. Юрчишина та ін. Їхні наукові праці мають важливе значення для розвитку аграрного сектору економіки, але проблеми удосконалення організаційних форм господарювання в конкретних регіонах вимагають подальшого вивчення та впровадження.

Метою статті є обґрунтування необхідності подальшого удосконалення організаційно-виробничої структури сільськогосподарських підприємств, впровадження нових форм господарювання, розвитку кооперації та спеціалізації в аграрному секторі економіки.

Виклад основного матеріалу. Агропромисловий комплекс України – один з найбільших і найважливіших секторів економіки. Від рівня його розвитку залежить стан економіки і продовольча безпека держави, розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків. Сьогодні АПК України дає 95% продовольчих ресурсів, за рахунок його продукції формується понад 2/3 фонду споживання. На сільське господарство припадає біля 18% загального обсягу валового продукту держави. За 2000–2013 рр. обсяг виробництва валової продукції сільського господарства зріс із 151 млрд. грн. до 252,8 млрд. грн. Якщо в 2000 р. сільськогосподарські підприємства виробляли 38,4% валової продукції, а господарства населення 61,6%, то в 2013 р. ці показники складають відповідно 54% і 46% [10, с. 3]. Уже в найближчі 2–3 роки передбачено довести валові збори зернових культур до 70–80 млн. тонн за рахунок удосконалення структури посівних площ, раціонального використання земельних ресурсів, розширення посівів озимої і ярої пшениці, зернофуражних та високобілкових культур. Передбачено прискорений розвиток скотарства, свинарства та птахівництва. Для вирішення цієї проблеми необхідно створити економічні та правові відносини в усіх галузях агропромислового комплексу. Сільськогосподарське виробництво в Тернопільській області є домінуючою галуззю. На його частку припадає понад 25% внутрішнього валового продукту.

На початку 1990-х років Тернопільська область спеціалізувалась на виробництві зерна, цукрових буряків та м'ясо-молочної продукції. В усіх регіонах функціонували тваринницькі комплекси, а при цукрових заводах були організовані міжгосподарські відгодівельні комплекси з виробництва яловичини. Розпад великих аграрних підприємств позначився на зменшенні виробництва цукру, овочів, молока, м'яса. Посівні площі цукрових буряків за 1990–2013 рр. скоротились з 107 тис. га до 33 тис. га, а кормові культури з 313 тис. га до 65 тис. га. Відповідно, зменшилось виробництво цукрових буряків із 3310 тис. т. до 785 тис. т., а виробництво картоплі у сільгоспдприємствах зменшилось з 356 тис. т. до 123 тис. т., овочів – із 100 тис. т. до 18 тис. т.

Поголів'я ВРХ за цей період скоротилось із 644 тис. голів до 30 тис. голів у сільгоспдприємствах, а в господарствах населення – з 286 тис. голів до 155 тис. голів. За останні 10 років чисельність ВРХ у селянських господарствах області скоротилась на 99 тис. голів, або на 38%. Характерно те, що кількість домогосподарств, які не утримують худоби, зростає, а на початок 2013 р. кожен другий двір не мав корови, кожен четвертий – не мав птиці.

Починаючи з 2010 р. виробництво сільськогосподарської продукції стабілізувалось і намітились тенденції до її зростання. Щодо виробництва валової продукції на особу населення область займає 10 місце серед інших регіонів. Потрібно зазначити, що за виробництвом валової продукції домінуюче місце належить господарствам населення. Якщо в 1990 р. частка продукції населення становила 36,6%, то в 2013 р. – 53%, в тому числі продукції тваринництва відповідно 52% і 76%.

На сьогодні в області налічується 448 діючих підприємств та 596 фермерських господарств. У їх користуванні є 533 тис. га сільськогосподарських угідь. В області переважають невеликі сільськогосподарські підприємства (58%), які мають в користуванні менше 100 га сільгоспугідь, а кожне третє господарство обробляє менше 20 га землі. Біля 4% аграрних підприємств зосередили в себе половину сільськогосподарських угідь, з яких 7 агроформувань мають у користуванні понад 10 тис. га землі кожне. За структурою аграрних підприємств 17,1% складають господарські товариства, 20,8% – приватні підприємства, 55,7% – фермерські господарства, 0,3% – виробничі кооперативи, 0,4 – державні підприємства, 5,7% – інші форми

господарювання. Основними виробниками сільськогосподарської продукції в області є сільгоспідприємства та дрібні селянські господарства.

Структура виробництва основних сільськогосподарських культур характеризується збільшенням частки виробленої продукції в сільгоспідприємствах.

Таблиця 1

Валова продукція сільського господарства за категоріями господарств у Тернопільській області (постійні ціни 2010 р., млн. грн.)

Продукція сільського господарства	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2013 р.	В % за 2013 р.
Всі категорії господарств	5273	5267	5825	8051	100
у т.ч. продукція рослинництва	3258	3178	3875	5792	72
продукція тваринництва	2015	2089	1950	2259	28
Вироблено продукції на 1 особу, грн.	4572	4721	5362	7488	
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн.	503	534	604	834	
Сільськогосподарські підприємства					
Вся продукція сільського господарства	1416	1535	2381	3770	47
у т.ч. продукція рослинництва	1184	1346	2067	3243	56
продукція тваринництва	232	189	314	527	23
Господарства населення	3856	3731	3443	4269	53
у т.ч. продукція рослинництва	2073	1831	1808	2538	44
продукція тваринництва	1783	1900	1635	1730	76

Примітка: Сформовано автором на основі [5, с. 25]

Дані табл. 2 свідчать про те, що понад 78% виробництва зерна і цукрових буряків зосереджено в сільгоспідприємствах, а понад 90% виробництва картоплі та овочів виробляється в приватних селянських господарствах. Фермерські господарства виробляють 4,9% валової продукції від загального обсягу, в тому числі 6,6% зерна і 12% цукрових буряків.

Таблиця 2

Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції за категоріями господарств (тис. т.)

Продукція сільського господарства	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2013 р.
1	2	3	4	5
Сільськогосподарські підприємства				
зернові культури	517	704	948	1753
цукрові буряки	730	839	1352	785
ріпак	10	24	95	154
картопля	15	25	56	123
овочі	8	7	15	18
м'ясо	11,9	4,4	7,9	16,7
молоко	72,9	35,5	34,5	48,5
Господарства населення				
зернові культури	223	339	312	475
цукрові буряки	472	636	202	217
картопля	1027	656	774	1083
овочі	132	137	178	233
м'ясо	36,3	35,5	29,2	30,9
молоко	432	449	382	437
Фермерські господарства				
зернові культури	18	73	104	145
цукрові буряки	35	60	224	119
картопля	8,0	16	44	84

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5
овочі	0,6	0,6	3	4
м'ясо	0,08	0,05	0,48	1,20
молоко	0,23	0,54	0,21	0,61

Примітка: Сформовано автором на основі [5, с. 52]

Значні зміни відбулись у структурі чисельності худоби за категоріями господарств. Кількість поголів'я ВРХ у сільгосп підприємствах у 2000 р. становила 34,2% загальної чисельності, в тому числі корів – 19,6%, а на початок 2013 р. їх питома вага скоротилась відповідно до 16,2% та 9,3%.

Господарства населення утримують 83% ВРХ, в тому числі 90% корів, 62% свинопоголів'я та 72% птиці. Поголів'я худоби у фермерських господарствах складає менше 1%. Таким чином, аналіз виробництва сільськогосподарської продукції показує, що в регіоні склались три основні форми господарювання в аграрному секторі: сільгосп підприємства, фермерські господарства та приватні господарства селян. До 1990 р. в області переважало крупнотоварне виробництво, а саме: колективні та державні аграрні підприємства, в яких була велика кількість техніки, транспортних засобів, ремонтні майстерні та кваліфіковані кадри. Крім цього, на селі працювали підсобні підприємства та промисли, які створювали додаткові робочі місця. На сьогодні ми можемо констатувати, що аграрна реформа, яка була необґрунтована і проведена наспіх, знищила село, позбавила людей роботи та соціального захисту. Основні виробничі засоби повністю зносились і не оновлювались роками, а нестача органіки, міндобриव призвели до зниження родючості ґрунту. Це вплинуло на зменшення виробництва цінних продовольчих товарів таких, як цукор, м'ясо, молочні продукти, овочі та фрукти.

Закриття переробних підприємств, знищення поголів'я тварин поставили аграрний сектор у найбільш занедбану галузь. Неправильна цінова політика негативно вплинула на економіку аграрних підприємств, де закупівельні ціни на зерно, молоко, м'ясо у 5–8 разів нижчі, ніж відпускні ціни у споживчій кооперації, а ціни на промислову продукцію у 6–7 разів випереджають зміну цін на сільськогосподарську продукцію. Внаслідок такої цінової політики селяни позбавлені можливості придбання техніки за власні кошти. Для подолання кризи в аграрній сфері виробництва необхідно перейти до нових методів господарювання, впровадження ресурсозберігаючих технологій на основі спеціалізації та концентрації, створенні великих аграрних підприємств оптимальних розмірів з урахуванням місцевих умов та залучення селян до виробництва.

Суттєвої перебудови вимагає галузева структура підприємств і насамперед малих за розмірами господарств. Найефективнішою формою господарювання в регіоні є крупнотоварні підприємства середніх розмірів 2000–3000 га сільськогосподарських угідь. Вони мають кращі можливості для ефективного використання виробничих ресурсів та впровадження досягнень НТП. Великої ефективності досягають ті підприємства, де поєднуються рослинницькі та тваринницькі галузі. Це господарства зерново-скотарського, буряково-молочного напрямку, картопляно-свинарського та інших. На сьогодні у сільськогосподарських підприємствах у структурі валової продукції рослинництво становить 86%, а продукція тваринництва – 14%, в той час як у селянських господарствах продукція рослинництва – 60%, а тваринництва – 40%. Реформовані аграрні підприємства в регіоні за розмірами сільгоспугідь умовно можна

поділити на малі (до 1000 га і 200 корів), середні (від 1001 до 2000 га і 400 корів) та великі (понад 2000 га і 600 корів). У таких господарствах доцільно спрямувати галузеву структуру на збільшення частки продукції молочного скотарства до 40%, а на 100 га сільгоспугідь утримувати не менше 20 корів, виробляти 800 ц молока. Молочне скотарство доцільно поєднувати з вирощуванням зернових культур та цукрових буряків. У структурі посівних площ кормові культури мають становити не менше 25–30% за рахунок розширення посівів багаторічних трав, зернобобових та коренеплодів.

З метою розвитку молочного скотарства та державної підтримки галузі необхідно розробити прогностичні показники розвитку галузі на державному, обласному, районному рівнях та спеціалізованих господарствах, включаючи план реалізації продукції в державні ресурси через переробні підприємства.

У господарствах з виробництва свинини доцільно довести товарне виробництво м'яса до 35–40% в структурі товарної продукції. Виробництво свинини можна поєднати з вирощуванням зернових культур та картоплі. Фермерські господарства повинні мати 2–3 головні галузі, в т. ч. розвиток тваринництва, а їх оптимальні розміри доцільно довести до 300–400 га за рахунок пайової участі селян.

Розвиток дрібних селянських господарств має здійснюватись на основі кооперації в різних сферах: виробничій, обслуговуючій, заготівельній. Сільськогосподарська кооперація дає змогу виробникам продукції згуртувати власні зусилля для підприємницької діяльності в галузях виробництва, переробки та реалізації продукції.

Кооперація селян є вагомим засобом залучення їх до трудової участі та управління виробництвом, що сприятиме створенню робочих місць у селі. Без обслуговуючих кооперативів неможливе нормальне функціонування селянських господарств. Так, у скандинавських країнах частка кооперації в збуті сільськогосподарської продукції становить 70–80%, а в Японії – 90%. Важливою є кооперація в постачанні господарствам промислових засобів виробництва.

З огляду на вітчизняний та зарубіжний досвід у сфері АПК за видами виробничої діяльності можуть створюватись такі кооперативи: виробничі, які створюються на засадах підприємництва з метою отримання доходу; обслуговуючі або сервісні – спрямовують свою діяльність на обслуговування сільськогосподарського виробництва. Залежно від виду діяльності вони поділяються на збутові, постачальницькі, сервісні, переробні, кредитні та інші.

Збутові сільськогосподарські кооперативи створюються з метою збуту продукції і реалізації її на ринку. Вони здійснюють заготівлю, зберігання, переробку і збут продукції.

Постачальницькі кооперативи створюються з метою забезпечення матеріально-технічними засобами сільгоспвиробників, а також наданні їм окремих послуг.

Кредитні кооперативи (спілки) створюються з метою надання кредитів виробничим кооперативам. Залежно від форм і видів підприємницької діяльності та сфери їх впливу в сільському господарстві пропонуються такі схеми орієнтації кооперативів в АПК.

1. Формування первинних (місцевих) сільськогосподарських кооперативів з виробництва сільськогосподарської продукції та її реалізації без посередників. Схема обміну відбувається за принципом товаровиробники – споживачі продукції. Безпосередніми товаровиробниками можуть бути приватні, фермерські та інші господарства, а споживачами – оптові та роздрібно-оптові установи.

2. Кооперування сільськогосподарських товаровиробників з переробними виробництвами спрямоване на кінцеву продукцію та постачання її безпосередньо споживачам.

3. Кооперування сільськогосподарських виробників з переробними виробництвами та сервісним обслуговуванням їх потреб, де відбувається процес виробництва на кінцеву продукцію та постачання її безпосередньо споживачам.

Позитивними рисами створення сільськогосподарських кооперативів слід вважати безпосередню участь виробників сільгосппродукції в управлінні діяльністю кооперативів, створення умов для підприємницької діяльності, можливості підвищення професійної підготовки, адаптованості до змін кон'юнктури ринку. Перспективним напрямом розвитку сільськогосподарських кооперативів є процеси їх вертикальної інтеграції за сферами впливу, асортиментом надання послуг. Такий напрям діяльності передбачає формування регіональних кооперативних об'єднань. Такі кооперативи спеціалізуються на виробництві і реалізації молока та продуктів його переробки, зерна, насіння олійних культур, цукру, овочів та інших.

Важливою проблемою в умовах фінансової кризи є пошук коштів для розвитку нових форм господарювання та створення власних фінансових фондів на кооперативній основі. Така форма кооперації найбільш поширена в США як система сільськогосподарського кредиту (ССК), яка є постачальником кредитних ресурсів американським фермерам. Для вітчизняної практики досвід США з питань орієнтації фінансово-кредитних структур, що спеціалізуються на обслуговуванні сільськогосподарських і переробних підприємств, викликає значний інтерес та може бути використаний в Україні, оскільки такі кооперативи знаходяться лише в стадії становлення і потребують невідкладного вирішення.

За спеціалізованими кооперативами слід закріпити землю і відповідні засоби виробництва, залучивши селян для участі у виробництві та надання права розпоряджатись виробленою продукцією. При цьому важливо зберегти кваліфіковані колективи механізаторів і тваринників. Спеціалісти повинні перейти на службу в кооперативи та виробничі підрозділи, насамперед очоливши їх.

За кооперативної форми господарювання оренда не зникає, а навпаки, на нашу думку, буде існувати в умовах приватизації, проте вона збережеться як договірна і платна форма використання орендарем землі та засобів виробництва, які перебувають у власності орендодавача, держави чи кооперативу.

Щодо негайного запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення на сьогодні в Україні не визріли об'єктивні економічні умови. Відсутність змін у законодавчій базі, в якій перебувають сільськогосподарські виробники, призведе до економічних, соціальних і політичних катаклізмів, основою яких буде найбільший негативний чинник "спекуляція землею, утворення непродуктивного класу латифундистів і важко доступність землі для майбутніх поколінь через штучно збільшену її ціну.

Серед нових законів має бути такий, який унеможливіє спекуляцією землею, наприклад, забороняє її перепродаж на тривалий період (до 20 років і більше), як у Німеччині. Заборонити переведення сільгоспугідь в інші угіддя, крім державної необхідності. Доцільно законодавчо обмежити максимальні розміри купівлі земель однією особою (фірмою). Сьогодні важливо розвивати альтернативу ринку землі " ринок оренди землі. Для цього необхідно створити правові й економічні умови для стимулювання середньо- і довгострокової оренди, яка відкриває простір для інвестування в родючість ґрунту. Назріла проблема удосконалення існуючої методики грошової оцінки сільськогосподарських угідь.

На жаль, кооперативна форма організації діяльності в АПК перебуває в занедбаному стані. Старі принципи організації такої діяльності не здатні забезпечити належних результатів господарювання, а нові гальмуються загальною кризою в країні та

непідтримкою з боку державних органів. Створення кооперативних форм господарювання в селі дасть змогу вивести аграрний сектор економіки з кризового стану.

Важливе значення для економіки регіону має розвиток цукробурякового виробництва та необхідність повернути втрачені позиції області з виробництва цукру. Найбільш вагомими районами виробництва цукрових буряків мають бути ті, де розміщені цукрові заводи, це – Гусятинський, Чортківський, Кременецький, Збараський, Лановецький, Козівський та інші. В господарствах цих районів доцільно розширити посівні площі цукрових буряків, що дасть змогу скоротити затрати на перевезення сировини. Це мають бути великі товарні господарства зерново-бурякового напрямку з розвиненим скотарством. Розрахунки показують, що в перспективі господарства області можуть збільшити посіви цукрових буряків до 72 тис. га і виробити не менше 2520 тис. т. цукросировини за середньої урожайності 35–40 т/га. Така кількість цукросировини повністю забезпечує виробничі потужності цукрових заводів в оптимальні строки роботи на 60–70 робочих днів. Для цього необхідно збалансувати їх потужності з сировинними ресурсами, враховуючи специфіку кожного району.

Важливим фактором подальшого розвитку буряківництва є удосконалення виробничих відносин між бурякозючими господарствами та цукровими заводами. На сьогодні ці відносини базуються на основі договору і купівлі. Форми інтеграції є різноманітні, але вважаємо, що найдієвішою з погляду оптимального використання ресурсів, є агропромислові об'єднання. Це вища форма інтеграції, де поєднується в єдиному технологічному комплексі вирощування цукросировини, зберігання та переробка, реалізація продукції та використання відходів. З метою використання відходів цукрового виробництва (жом, меляса) доцільно при заводах створити відгодівельні комплекси з відгодівлі ВРХ, підсобні промисли та цехи з переробки меляси. Розвиток підсобних промислів сприятиме комплексному використанню виробничих ресурсів заводів та створенню робочих місць.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розвиток форм господарювання в аграрному секторі економіки неможливий без державної підтримки, на це має бути спрямована законодавча та фінансова політика держави. На сьогодні назріло питання удосконалення форм управління в аграрному секторі. Для цього необхідна докорінна перебудова роботи обласних та районних управлінь сільського господарства. В управліннях доцільно створити групи організаторів виробництва, за якими закріпити відповідні території господарств з наданням контрольних функцій та відповідальності. Кожному району доцільно визначити окремі господарства з виробництва насіння та розведення племінної худоби. Спеціалісти районних управлінь повинні вести контроль за раціональним використанням землі та інших ресурсів, розвитком сільських територій та впровадженням прогресивних форм господарювання.

Тернопільська область має всі можливості для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Для цього необхідно поєднати всі фактори, які впливають на цю галузь. На нашу думку, до них належать: розвиток кооперації та спеціалізації, впровадження науково-технічного прогресу, створення робочих місць та соціальний захист сільських жителів.

Література

1. *Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку.* – К. : ННЦ, ІАЕ, 2005. – 292 с.

2. Дусановський С. Л. Агропромисловий комплекс України в ринкових умовах : моногр. / С. Л. Дусановський. – Тернопіль : СМП “Тайп”, 2009.
3. Пархомець М. К. Організаційно-економічні основи розвитку молока продуктового підкомплексу в ринкових умовах : моногр. / М. К. Пархомець. – Тернопіль : Економічна думка, 2005. – 242 с.
4. Саблук П. Т. Інституційні засади трансформацій в аграрній сфері / П. Т. Саблук. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 61 с.
5. Сільське господарство Тернопільської області за 2013 рік. Статистичний збірник. – Т. : Тернопільське ГУС, 2014. – 223 с.
6. Кристальний О. В. Розвиток кооперації в контексті аграрної реформи / О. В. Кристальний // Економіка АПК. – 1995. – № 10. – С. 32.
7. Малік М. Й. Кооперація в сільському господарстві України / М. Й. Малік // Економіка АПК. – 2005. – № 12. – С. 5.
8. Іванух Р. А. Аграрна економіка і ринок : моногр. / Р. А. Іванух, С. Л. Дусановський, Є. М. Білан. – Тернопіль : Економічна думка, 2003. – 256 с.
9. Дусановський С. Л. Ринок землі / С. Л. Дусановський, М. Г. Саєнко. – Тернопіль : Тайп, 2009. – 26 с.
10. Економіка підприємств АПК : навч. посібн. / За ред. Дусановського С. Л., Горлачука М. А. – Тернопіль : Горлиця, 2012. – 250 с.

References

1. *Ahropromyslovyi kompleks Ukrainy: stan, tendentsii ta perspektyvy rozvytku [Agro-industrial complex of Ukraine: status, trends and prospects]*. (2005) – Kyiv: NNTS, IAE [in Ukrainian].
2. Dusanovskyi S. L. (2009). *Ahropromyslovyi kompleks Ukrainy v rynkovykh umovakh [Agriculture complex of Ukraine in market conditions]*. Ternopil: SMP “Taip” [in Ukrainian].
3. Parkhomets M. K. (2005). *Orhanizatsiino-ekonomichni osnovy rozvytku moloko produktovoho pidkompleksu v rynkovykh umovakh [Organizational and economic principles of milkproduction subcomplex in market conditions]*. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].
4. Sabluk P. T. (2011). *Instytutsiini zasady transformatsii v ahrarnii sferi [Institutional basis of transformations in agriculture]*. Kyiv: NNTS IAE [in Ukrainian].
5. *Silске hospodarstvo Ternopilskoi oblasti za 2013 rik. Statystychnyi zbirnyk [Agriculture of the Ternopil region for 2013. Statistical Yearbook]*. (2014). Ternopil: Ternopilske HUS [in Ukrainian].
6. Crystalnyi O. V. (1995). *Rozvytok kooperatsii v konteksti ahrarnoi reformy [The Development of cooperation in the context of agrarian reform]*. *Ekonomika APK – Economics of AIC*, 10, 32 [in Ukrainian].
7. Malik M. Y. (2005). *Kooperatsiia v silskomu hospodarstvi Ukrainy [Cooperation in agriculture of Ukraine]*. *Ekonomika APK – Economics of AIC*, 12, 5 [in Ukrainian].
8. Ivanukh R. A., Dusanovskyi S. L., Bilan Y.M. (2003). *Ahrarna ekonomika i rynek [Agrarian economy and market]*. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].
9. Dusanovskyi S. L., Saienko M. H. (2009). *Rynek zemli [The land market]*. Ternopil: Taip [in Ukrainian].
10. Dusanovskyi S. L., Horlachuk M. A. (Ed.). (2012). *Ekonomika pidpriemstv APK [Economy of the enterprises AIC]*. Ternopil: Horlytsia [in Ukrainian].

Редакція отримала матеріал 23 грудня 2014 р.